

Хто такий Салур Казан?

Ахмет Ержіласун

УДК 82–12'04(56)

Ahmet Erjilasun. Who Is Salur Kazan? In this article, the period of the facts and persons of Dede Korkut's book was researched. It was resulted that the facts and persons in the book were lived in the Turgish period and Salur Kazan was Su-lu Kagan. According to the Chinese sources, Su-lu Kagan has not divided up the loot and, in the same way, Salur Kazan also has not divided up the loot.

Keywords: Dede Korkut, Salur Kazan, Su-lu Kagan, Oguzname, Time.

Ahmet Ercilasun. Salur Kazan Kimdir? Bu makalede Dede Korkut boylarında geçen olay ve şahısların zamanı araştırılmıştır. Salur Kazan ve arkadaşlarının yer aldığı boylardaki şahıs ve olayların Türkişler döneminde olduğu sonucuna varılmış ve Türkiş hükümdarı Su-lu Kağan ile Salur Kazan'ın aynı şahsiyet olduğu üzerinde durulmuştur. Çin kaynakları nda bulunan Su-lu Kağan'ın ganimeti dağıtmaması üzerine çıkan olaylar ile Dede Korkut Kitabı'nın 12. boyunda yer alan Salur Kazan'ın ganimeti dağıtmaması arasındaki benzerliğe dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Salur Kazan, Su-lu Kağan, Oğuzname, Zaman.

У пропонованій розвідці проаналізовано певний період, описаний в «Огузнаме» і «Книзі Деде Коркута». Крім того, розглянуто питання про встановлення історичної особистості героя на ім'я Салур Казан. Вислів «час роду Деде Коркута» можна охарактеризувати як час, що асоціюється з трьома різними періодами. По-перше, це час написання епосу «Книга Деде Коркута» у відомій нині редакції. Цього погляду дотримується й Фарук Сюмер [18, с. 396], датуючи пам'ятку XVI ст. Інші вчені вважають, що епос було написано в XV чи XVI ст. По-друге, це період формування епосу «Книга Деде Коркута». Безсумнівно, до письмової редакції твору в XV чи XVI ст., епос тривалий час існував в усній формі. До того ж побутує твердження, що епос почали записувати значно раніше. Один з істориків мемлюцьких тюрків-кипчаків на ім'я Ебу Бекр бін Абдулла бін Ай Бег ед-Девадарі в трактаті арабською мовою «Дюрерю'т-Тіджан ве Гуреру Теваріхі'л-Езман» («*Dürerü't-Ticân ve Gureru Tevârihi'l-Ezmân*»), описуючи, як татари прийшли на Схід Анатолії та перемогли Джелиледіна Харезмшаха, зазначає: «Згадаємо їхню книгу “Улу хан Ата Бітігчі”, яка розповідає, як утворилося й звідки походить це плем'я. “Книга великого батька-володаря” була відома вже давно і монголам, і кипчакам, вони надзвичайно шанобливо ставляться до неї, подібно до того, як інші тюрки шанують “Огузнаме”, передаючи з рук у руки. У книжці йдеться про їхніх пращурів та володарів, які також походять від Огуз-хана». Пізніше Девадарі заявив, що в «Огузнаме» міститься чимало дивних оповідок, які суперечать шаріату, і як приклад навів аотацію розповіді Тепегьоз [18, с. 395; 4]. Розвідку Девадарі датують 1330 роком. Таким чином, цей твір свідчить, що на момент його написання вже в 1320 році «Книга Деде Коркута» була досить відомою, її передавали з рук у руки, до того ж уривки з неї увійшли до згаданого твору. Проте між епосом, який ми сьогодні маємо, і тими уривками з «Огузнаме», про які згадував Девадарі, є суттєва різниця. В «Огузнаме» першим володарем тюрків, від якого й почався рід, є Огуз-хан. Складається вражен-

ня, що «Огузнаме», про яке згадував Девадарі, – це книжка, якою скористався на початку 1300-х років Решідеддін. Він у своїй праці «Джаміут-Теваріх» («*Câmiü't-Tevârih*») розділ, пов'язаний з нашою темою, назвав «Історія огузів та тюрків. Історія підкорення світу» («*Târih-i Oğuzân ve Türkân ve Hikâyet-i Cihângiri-i U*»). У цьому творі, написаному перською мовою, дійсно йдеться про хана Огуза, його онуків та історію перших тюрків. На жаль, Решідеддін не розглянув у своїй праці рід Деде Коркута. Згадуючи Деде Коркута, він пише: «Цей Коркут був з роду Баят, сином Кара Ходжа, прославився розумом, освіченістю та неабияким хистом до віщування. Славу здобув за часів Інал-хана Сир Явкуя. І якщо вірити тому, хто переказав це, то прожив той Коркут двісті дев'яносто п'ять років. Існує багато похвальних історій про нього та його пророцтва, відомі і його мудрі слова» [20, с. 55]. Таким чином, проаналізувавши відомості, подані в працях Девадарі та Решідеддіна, відомо, що: «На початку 1300-х років існував твір, писемна пам'ятка, під назвою “Огузнаме”, який передавали з рук у руки. У згаданому творі йшлося і про Огуз-хана, і про походження перших тюрків, зокрема роду Деде Коркута. Звичайно, неможливо встановити, які роди, окрім роду Тепегьоз, описані в “Огузнаме”. Лише той факт, що в “Шеджере-і Теракіме” («*Şecere-i Terâkime*»), відмінній від решідеддінівської версії “Огузнаме”, міститься вірш Коркут Ати на пошану Салур Казана [Ergin ŞT, 84, 85], а деякі розділи цього вірша збігаються з частинами вірша Салура Казана з одинадцятого розділу [13; 5], свідчить про те, що розділи про Салура Казана мають бути в “Огузнаме”, датованому 1300 роками. Крім того, існують також інші роздуми щодо Салура Казана із “Шеджере-і Теракіме”. Ім'я його дружини відоме як Бою Узун Бурла, яке, до речі, згадується й у книжці Деде Коркута» [Ergin ŞT, 97].

Оскільки «Книга Деде Коркута» була відомою писемною пам'яткою вже на початку 1300-х років, до того ж Решідеддін згадував про неї як про відоме джерело пророцтв, доходимо висновку, що формування цього дастана відбувалося значно раніше,

імовірно, за декілька століть до згаданого часу. Природно, що період початку формування дастана не може описувати події давніх давен. Дастан, записаний на початку 1300-х років, не переставав зберігати свою усну традицію, їй було надано лише певної форми. Решідеддін зробив свою справу, і розділ про Огуза Кагана під назвою «Рід Богач-хана сина Дірсе-хана» («*Dirse Han oğlu Boğaç Han Voyu*») розмістив на початку «Книги Деде Коркута» [5].

По-третє, вираз «час роду Деде Коркута» може характеризувати історичний час подій та героїв «Книги Деде Коркута». Власне, визначення цього часу і є головним завданням цієї розвідки. В одній своїй доповіді «Персоналії роду Деде Коркута» я висловив припущення, виходячи з власних імен героїв, що події та герої писемної пам'ятки, належать до чотирьох різних періодів історії. Критерієм, яким я керувався в дослідженні, слугувало те, що імена Салура Казана та його друзів не виходили за межі одного роду. Таким чином, стало зрозуміло, до якого з періодів належали ті чи інші герої. Отже, я об'єднав героїв відповідно до їхнього родинного дерева, під так званою «парасолькою персоналій» Деде Коркута та Баїндир-хана. У результаті цього я звернув увагу, що три племена з дванадцяти жодним чином не були пов'язані із Салуром Казаном та його друзями. Серед них: Богач-хан син Дірсе-хана, Делі Думрул син Духа Коджа, Кан Турали син Канли Коджа. Ця обставина засвідчує те, що перераховані герої жили в інший час, ніж Салур Казан.

Було встановлено, що Богач-хан мав родинні зв'язки з Огуз-ханом, а останній – з хунським правителем Мотуном (Мете). Гьокальп у свою чергу стверджує, що «Богач-хана, який є ключовою постаттю в першій книзі Деде Коркута, цілком можливо ототожнювати з Огуз-ханом» [Gökalp 1339, 70]. Я, у свою чергу, у двох розвідках досить детально простежив зв'язок між Богачом, Огузом і Мотуном [5; 6].

Вести мову про перервність часу Делі Думрула зараз складно. Ф. Сюмер звернув увагу на те, що між Делі Думрулом та відважним джигітом Огузом, який у 920-му році зупинив величезний караван Ібні Фалдана, що проходив володіннями Огуза, і дозволив продовжити шлях лише після того як набрав торгівельного майна, є багато спільного [18, с. 414]. У доповіді, з якою я виступив на конференції в Азербайджані (1997), присвяченій святкуванню з нагоди 1300-ї річниці «Книги Деде Коркута» («*Dedem Korkudun Kitabı 1300*»), я також розглянув цей аспект. Окрім того, я наголосив на дотичності подій, пов'язаних зі змаганням Делі Думрула з Азраїлем [янгол смерті, який забирає душу людини. – Прим. перекладача] через прагнення врятуватися від смерті, та описом у переказах-риваєтах «Казак» втечі від смерті Ата Коркута. Як бачимо, остаточно встановити історичний час Делі Думрула поки що неможливо.

Росії, який у 1952 році знайшов примірник книжки у Ватикані, встановив зв'язок між Каном Турали

та Туром Алі, аккоюнським беєм. Ф. Сюмер, спираючись на певні докази, заперечував цю гіпотезу [19, с. 399]. За гіпотезою Росії, серед роду Деде Коркута рід Кана Турали належить до найпізнішого часу (XIV ст.). Отже, це єдиний та унікальний рід, що формувався на теренах Анатолії.

Щодо останніх дев'яти племен, маємо таку ситуацію. Головним героєм цих дев'яти оповідей є Салур Казан. У тому примірнику твору, який було знайдено у Ватикані, у заголовку винесено назву «Історія та Огузнаме Казан-бея та інші» («*Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Bey ve Gayri*»). З назви видно, що переписувач у своїй копії визначає цю частину як розповідь про Казан-бея та його друзів. Крім того, чотири розповіді з дев'яти присвячено безпосередньо Салуру Казану та його сину Урузу. Герої наступних п'яти розповідей (Бамси Бейрек, Їгенек, Басат, Емрен, Сейрек) є дружинниками Салура Казана, товаришами по зброї. Події та історичний час цих дев'яти оповідей здавна цікавили дослідників. Якщо не зважати на думку вчених, які досліджують географію, що охоплює Азербайджан та східну Анатолію, більшість дослідників переконані, що історичний час Салура Казана та його друзів припадає на той період, коли огузькі племена жили на берегах Сирдар'ї. Бартольд схиляється до думки, що Деде Коркут жив ще до прийняття тюрками ісламу. Він переконаний, що кожне оповідання охоплює різні історичні періоди [12, LII]. В. Жирмунський, посилаючись на описану в «Шеджере-і Теракіме» битву між Салуром і Бечене та перекази-риваєти про те, як бечени захопили матір Салура Чачакли в полон, стверджує, що ці події відбулися в IX ст. [13]. П. Боратав поділяє погляди В. Жирмунського, однак зауважує, що спільнота огузів Салура Казана прийняла іслам, і датує описані події IX–X ст. [2, с. 40]. Ф. Сюмер спочатку датує описані події X ст. [18, с. 393], пізніше переносить їх до XI ст. [19, с. 370]. Мугаррем Ергін переконаний, що події з «Книги Деде Коркута» відображають історичний час IX–XI ст.: «у IX–XI ст. огузи згуртовуються у боротьбі з ворогом» [7, с. 55, 56]. Прикметно, що найдавнішим історичним часом визначено IX ст., а найпізнішим XI ст. Усі дослідники сходяться на думці, що географія розселення описаних героїв охоплює береги Сирдар'ї, а воювали огузи в цей період з печенігами та кипчаками.

На наш погляд, період, коли жив Деде Коркут, описаний в «Огузнаме» Решідеддіна та «Шеджере-і Теракіме» Ебульгазі, можна співвіднести з історичним періодом Інал Сир Явкуй-хана (Інал Яви-хан), Каї Інал-хана (Дуйли Каї-хан), Кьоль Еркі-хана, Туман-хана, Каї Явкуй-хана (Канли Явли-хан), Ула Демюр Явкуй-хана (Мур Яви-хан). Оскільки Деде Коркут з'явився в часи Інал Сир Явкуй-хана і був візиром та радником ханів: Каї Інала, Кьоль Еркі та Тумана [20, с. 55–61; Ergin ŞT, 55–64], особу Салура Казана слід встановлювати відповідно до цього періоду, а можливо, шукати його особистість серед цих ханів.

У своєму дослідженні «Спільні риси “Книги Деде Коркута” і дастана “Огуз”» («*Dede Korkut Kitabı ile Oğuz Destanı Arasındaki Münasebetler*») я зробив припущення, що Туман-хан є тим самим Салуром Казаном із «Книги Деде Коркута», а Кьоль Еркі-хан – Баїндир-ханом. Наразі я маю намір коротко зупинитися на раніше детально описаних підставах для такого міркування.

1. Взаємини *свекор – зять* між Баїндир-ханом та Салуром Казаном у тому історичному періоді, про який йдеться в «Огузнаме» стосовно Деде Коркута, могли бути лише між Кьоль Еркі-ханом і Туманом. Салур Казан був зятем Баїндир-хана, а Туман – зятем Кьоль Еркі-хана.

2. Баїндир-хан із «Книги Деде Коркута» походить з роду Баїндирів. Кьоль Еркі-хан – тесть Тумана – теж з роду Баїндирів.

3. Баїндир-хан у «Книзі Деде Коркута» – ключова особистість, тоді як Салур Казан – динамічна особистість, що активно брала участь у військових справах. В «Огузнаме» Кьоль Еркі – наїп, а динамічною особистістю є Туман-хан.

4. Згідно з «Джаміут-Теваріх», Туман-хан розумівся на мові тварин і за допомогою пса Кара Барака урятував овець, на яких напали вовки. Салур Казан мав надзвичайні здібності й міг спілкуватися з водою, вовками, землею та псом чабана Карачука Кара Бараком. Окрім того, Кара Барак означає «чорний пес».

У декількох місцях «Шеджере-і Теракіме» окремо йдеться про Салура Казана. До того ж вірш, написаний Деде Коркутом на честь Салура Казана, теж наводиться із «Шеджере-і Теракіме». Поряд з цим багато дослідників, зокрема В. Жирмунський, порівнюють викрадення матері Салура Казана беченами, описане в «Шеджере-і Теракіме», з пограбуванням будинку Салура Казана, описаним у «Книзі Деде Коркута». Згадка в «Шеджере-і Теракіме» про Туман-хана та Салура Казана як про дві різні особи є суперечливою. Однак у дастанах та переказах-риваєтах такі зміщення є природним явищем. Наприклад, Ебульгазі зазначає, що серед беїв, туркменських ходжів є декілька редакцій «Огузнаме», які містять багато помилок і не є тотожними [Ergin ŞT, 18]. Ебульгазі використав різні редакції «Огузнаме» XVI ст., туркменські усні перекази, а також «Джаміут-Теваріх» чи одну з його версій. Розділи пам'ятки «Шеджере-і Теракіме» від початку до Огюрджіка Альпа паралельні до «Джаміут-Теваріх». Однак частина оповіді, що йде після Огюрджіка Альпа, відсутня в «Джаміут-Теваріх». А оповіді про Салура Казана містяться в цих останніх розділах. Ебульгазі на початку переказу-риваєту про викрадення матері Салура беченами словами «а в іншій книзі цю подію описали таким чином» чітко вказує на те, що він користується іншою редакцією «Огузнаме». Дружина Салура Казана походила з роду Узун Бурла Хатун, про що йдеться в останньому розділі під назвою «Дівчата для огузького ілю» («*Oğuz iline beylik kılan*

kızlar»). Як зазначає Ебульгазі, про це свідчать і «писарі та авторитетні знавці історії туркмен» [Ergin ŞT, 96]. Очевидно, що цей розділ було взято з усного переказу. Так, Ебульгазі простежує цю історію аж до Огюрджіка Альпа в книзі «Джаміут-Теваріх», а далі використовує різні редакції «Огузнаме» та усні перекази. Пасажі, присвячені Салурі Казану, за винятком одного, розміщені в цих останніх розділах. Згаданий виняток, у якому йдеться про викрадення матері Салура, коротко був описаний у тексті раніше [Ergin ŞT, 57]. По суті названий уривок є вставкою. Зважаючи на це, оповідь до подій, пов'язаних з Огюрджіком Альпом, можна розглядати як окрему книжку чи декілька книжок. З огляду на цю обставину, розгляд Туман-хана та Салура Казана як двох різних особистостей, не є суперечністю. Ебульгазі вказує, що Багадир-хан і Салур Казан Каї Коркут Ата жили в один історичний час [Ergin ŞT, 84]. Отже, доцільно шукати Салура Казана та Баїндир-хана серед ханів-радників Деде Коркута. До того ж раніше в нашому дослідженні ми прийшли до висновку, що Салур Казан та Туман-хан є однією особою.

У розділах, які описують життя Деде Коркута, на думку Зекі В. Тогана [20], ханами були карлуцькі ябгу. Першим правителем у цьому розділі був Інал Сир Явкуй; за історичними свідченнями, у 766 році володарювання землею перейшло до карлуцького ябгу, відомого в Гердізі як Джабгу, який відвоював владу в гьоктюрків [20, с. 133, 134]. Щоб зробити правильний висновок, звернемося до описаної в «Огузнаме» Решідеддіна династії, починаючи від кінця, адже представники останніх поколінь є найвідомішими. Початок згаданої династії в «Огузнаме» в редакції Решідеддіна сучасні історики Нігаль Атсиз та Їлмаз Озтуна розглядають як цілісне історичне джерело, у якому кожна династія є окремою державою. Таким чином, ми відстежимо династію з кінця, встановлюючи, які з описаних у «Книзі Деде Коркута» ханів належать за збігом в історичному часі до ханів династій.

Династії, про які йдеться в «Огузнаме» Решідеддіна, від кінця до початку можна класифікувати таким чином:

1. Сини Алі-хана від роду Язир, що розселилися на Хісар Так.
2. Грецькі туркмени (анатолійські бейліки): карамани, ешрефи та інші туркмени.
3. Салгурлуйці та перські атабеки.
4. Харезмшахи.
5. Газнелійці.
6. Саманоглуйці.
7. Сельджуки.
8. Караханіти.
9. Уйгури.

Уйгурів і караханітів описано після основних розділів, де йдеться про життя Деде Коркута. Частина, присвячена уйгурам, – це незначний і невеликий за розмірами розділ. Уйгури на чолі з Арикли Арслан-ханом повстали проти огузів за часів правління Тікен

Біле Ер Бічкен Каї Явкуй-хана. Син Каї Явкуй-хана, спадкоємець трону Ула Демюр Явкуй-хан, разом зі своїм військом розбив орду Уйгур Арикли Арслан-хана на кордоні Талас. Ула Демюр Явкуй призначив падишахом уйгурів сина Арикли Арслан-хана Альпа Тавгач-хана і, таким чином, світовий порядок знову було відновлено. Через деякий час Тікен Біле Ер Бічкен Каї Явкуй-хан помер і його місце посів правитель Ула Демюр Явкуй-хан, який володарював 75 років і був останнім правителем із цієї династії. Отже, у тексті уйгури постають не як незалежне угруповання, адже підпорядковуючись огузам, вони повстали і династія правління перейшла до їх рук. З цієї династії згадано лише двох правителів: Арикли Арслан-хана та Альп Тавгач-хана.

У хана Ула Демюр Явкуй не було синів. Саме з цієї причини й змінилася династія. Запис у Решідеддіна з цього приводу такий: «Коли Ула Демюр помер і після нього не лишилося сина, який посів би його місце, і рід зупинився, Букра-хана – сина Кара-хана зробили падишахом» [20, с. 63]. Та обставина, що Кара-хан під іменем Кара Альп є молодшим братом Ула Демюра, вказує на те, що є певна неточність свідчення. Проілюструємо цитатою: «Після смерті Уладмура син хана Каї Явгу Кара Альп посів місце правителя. Яги викрав його з колиски ще малим, коли воював з його батьком Учре-ханом, хлопець побачив батька ще за життя, коли повернувся» [20, с. 63]. Період зміни династії визначається оповіданнями такого зразка, і «Огузнаме» демонструє саме такий підхід. Наприклад, згаданий пасаж у «Шеджере-і Теракіме» описано інакше: «У Мура Яви не було синів від його дружин. Жінка деякий час перебувала в полоні, потім її було відіслано назад на рідну землю. Коли жінка повернулася на батьківщину, вона завагітніла від Мур Яви-хана. А через декілька місяців народила сина. Дали йому ім'я Кара. Виріс хлопчик серед своїх дядьків. А коли став юнаком, то втік і наблизився до хана Мур Яви, який прийняв його своїм сином. Після смерті Мур Яви весь народ зібрався й обрав хлопця своїм ханом» [Ergin ŞT, 66].

Династія караханітів розвивалася саме у такий спосіб і в «Огузнаме» імена правителів подано так: Кара-хан, Букра-хан, Кори Текін, Оюнак, Кара Арслан-хан, Осман-хан, Еслі-хан, Шабан-хан, Буран-хан, Алі-хан. Попри те що серед караханітських правителів в історичних джерелах не трапляються імена на зразок Кори Текін, Оюнак, Осман, Еслі, Шабан, Буран (Туран?), а такі імена, як Кара, Бугра, Арслан були найпоширенішими, сумнівні щодо належності згаданих ханів до караханітів є недоречними. Ф. Сюмер поділяє таку думку [18, с. 378]. Імовірно, Кори-хан, якого згадано в Ебульгазі як Кози-хана, є одним з перших караханітських правителів. А володар на ім'я Оюнак, принаймні під таким іменем його згадано в «Огузнаме», в історичному контексті є Огулчаком, сином Кадир-хана.

Коли ми досліджуємо династію правителів у зворотному порядку, Караханли й Арикли Арслан-хан,

яких у творах представлено як Кара-хан, Бугра-хан, Кори-хан, та уйгурські хани, які в свою чергу представлені як Альп Тавгач-хан та Арикли Арслан, то простежується очевидна дотичність до гьоктюрків. Перелік правителів у династії вказує на період гьоктюрків. Отже, період, який починається правлінням Інала Сир Явкуя та закінчується Ула Демюр Явкуем, ми називаємо періодом гьоктюрків. Три із шести правителів того часу в творі «Джаміут-Теваріх» мали титул «явкуй», а в «Шеджере-і Теракіме» – «яви». Як стверджує більшість дослідників, слова «явкуй» та «яви» тотожні зі словом «ябгу» (*yabgu*). Перехід літери «b» у літеру «v» та випадіння «g» на початку другого складу є досить розповсюдженими явищами у фонетиці давньої турецької мови. Відомо, що не лише огузьких та карлуцьких правителів, які жили на берегах Сирдар'ї, називали «ябгу», але й володарів західних гьоктюрків і тюргіських правителів. Перших правителів гьоктюрків також називали «ябгу». Використання на пам'ятниках гьоктюрків поряд унванів «ябгу» і «шад» було властиве лише західним тюркським племенам [10, с. 113]. У китайських джерелах стосовно гьоктюрків трапляється термін «ше-ху Тукіє», тобто «ябгу тюрків» [10, с. 114]. Як зазначає Пітер Голден, «ягу каган» – це титул, «яким іменували управлінців та халешерів у західній частині держави» [11, с. 103], до того ж таке твердження є абсолютно актуальним для ханів, імена яких згадуються в «Джаміут-Теваріх» та «Шеджере-і Теракіме», а саме: Інал Сир Явкуй-хан (Інал Яви-хан), Каї Явкуй-хан (Канли Явли-хан), Ула Демюр Явкуй-хан (Мур Яви-хан). Таким чином, епоха династії, у яку жив Деде Коркут, – це період західних гьоктюрків та тюргішів. Історичний час цього періоду датовано 552–766 роками, а згадка про благословенного Мухаммада в «Огузнаме» вказує на те, що він жив у час Деде Коркута, тобто період династії аббасів.

Якщо період, коли жив Деде Коркут ми визначаємо як час панування західних гьоктюрків, то першого тогочасного правителя цього періоду Інала Сир Явкуй-хана ми маємо розглядати як Кагана. У візантійських джерелах ця постать згадується як Каган Сілзібул, в ісламських – Сінджубу Хакан. У візантійських джерелах трапляються імена Сізібул, Сізабул, Дізабул, Ділзібул [11, с. 103]. Крім того, у перських джерелах ім'я записане як Сінджепук, а у вірменських – Ченастанли Чепух [11, с. 103]. Зазначені назви є варіантами імені Сир Ябгу. Слово «*Sir*» у перських та арабських джерелах трапляється як «*Sin*», а у візантійських «*Si~Sil, Di~Di*». Очевидно, в іноземних джерелах у слові «*Sir*» у написах на гьоктюркських каменях «бенгю» не встановлено літеру «r». «*Sir*» перекладатиметься «переможець». Слово «*yabgu*» в арабських джерелах трапляється як «*cibu*», а у візантійських «*zibul~zabul*». Ці слова, зокрема «*cibu*», про яке пише в своєму словнику Кашгарли Магмут, виникли внаслідок зміни в огузів та кипчаків літер «y->c» [1, с. 31]. В огузів на початку другого

складу випадає літера «g». Таким чином, слово *yabgu* розвивалося так: *yabgu > cabgu > cabu > cibi*. У пам'ятці «Шеджере-і Теракіме» це слово відповідно змінювалося так: *yabgu > yavgu > yavu > yavi*. Стосовно літери «g» фіксуємо перехід *-b- > -v-*, що розпочався ще в давніший період уйгурів та караханітів.

Про урочисті прощання з ханом Каї Іналом після його смерті сповіщають написи на гьоктюркських каменях «бенгю». У пам'ятці «Джаміут-Теваріх» цю подію описано так: «Коли помер Каї Інал-хан для прощальної процесії Еркі, син Баяндира Дьонкера, влаштував небачене частування. Він облаштував дві ями і одну заповнив йогуртом, а іншу – кумисом, зарівав стільки коней, великої рогатої худоби та овець, що з того м'яса утворилося декілька величезних гір. З усіх усюд походилося чимало люду. Усіх частували досхочу та найдків не стало менше» [20, с. 55]. Як свідчать написи на гьоктюркських пам'ятках, коли помер Каган, з усіх усюд – Кореї, Китаю, Тибету, Ірану, Візантійської імперії, племен киргизів, учкарикани, татар, китайців і татабців (за визначенням з «Огузнаме» – «з усіх країн, що є в світі») прибули представники, аби попроситися з небіжчиком. Ця обставина привернула увагу Зекі В. Тогана. У своїх примітках він зазначив: «У письмових свідченнях Сир Явкюя, якого частував Еркі з цієї нагоди, ідеться саме про ті події, що описані в написах на гьоктюркських пам'ятках. У візантійських та ісламських джерелах згадано цю постать під іменем Сир Явгу. Отже, цю дефініцію варто дослідити детальніше й у контексті тих частин “Огуз Дестани”, де вона трапляється» [20, с. 103]. Видається наймовірним, що похорон ханів Буміні та Істеміна, на якому були присутні різні народи, не забув їхній нащадок і понад 156 років потому, і що опис цього похорону став текстом епічного твору в XIV ст.

У китайських джерелах ім'я п'ятого кагана західних гьоктюрків трапляється як Ні-лі [17, с. 135]. Найімовірніше, це ім'я згадувалося як Інал. Таким чином, можемо вважати, що зазначені в пам'ятці «Джаміут-Теваріх» Інал Сир Явкуй-хан і Каї Інал-хан, Каган (*Sir Yabgu = Sincibu = Sinzibul*) в особі правителя Ні-лі були правителями першого періоду панування гьоктюрків. На нашу думку, інші чотири правителі, згадані в «Огузнаме» (Кьоль Еркі-хан – Туман-хан – Каї Явкуй-хан – Ула Демюр Явкуй-хан), стосуються періоду тюргішів.

Як відомо, найвеличнішим правителем тюргішів був Су-лу Каган. Відомості про кагана Су-лу, які містяться в китайських джерелах, заслуговують на особливу увагу. Вони є надзвичайно цікавими й наводять нас на думку про певний зв'язок між Су-лу Каганом та Салуром Казаном. У китайському джерелі «*Chiu T'ang-shu*» міститься така інформація: «За характером Су-лу був надзвичайно відважним. Після кожної битви захоплене майно (ганімет) він розподіляв між командуючими військом, солдатами та племенами. Усі його підлеглі наполегливо працюва-

ли для свого господаря й ставилися до нього шанобливо та приязно. Він таємно відправив послів до тибетських племен, а на Сході підтримував гьоктюрків. Гьогтюрки й тибетці надіслали Су-лу в дружини по дівчині. Таким чином, він оголосив дівчат з трьох країн “катун” (*katun*). Багатьом своїм синам надав титул “ябгу” (*yabguluk*). Витрати збільшувалися, з часом його золотий запас було вичерпано. Наприкінці свого життя він відклав частину краму собі, не дозволяючи нікому торкатися його. Після сильної застуди йому паралізувало руку. Багато племен, що перебували під його владою, зневірилися у своєму володарі. Наймогутнішими лідерами племен були Мо-ги Таркан і Ту-мо-ту. Навколо них згуртувалися люди, вони розділилися на два табори й отримали назви “сари” та “кара”. Вони вороже і з настоорогою сприймали один одного. Улітку 738 року воїни на чолі з Мо-ги Тарканом напали вночі на Су-лу та вбили його. Спочатку це було сплановано Ту-мо-ту з Мо-ги Тарканом. Однак Ту-мо-ту виступив проти нього, і з метою згуртувати народ проголосив каганом сина Су-лу Тоу-хо-хсейна» [3, с. 5192].

В іншому китайському джерелі [21] міститься така інформація: «Каган тюргішів Су-лу був відважним і щедрим правителем. Усю здобич після бою він роздавав своїм племенам. І собі особисто не відділяв окремо трофейного краму. Тому народ був задоволений правлінням свого кагана й служив йому правдою. Він був одружений з донькою правителя династії Танг. Таємно налагодив взаємини з гьоктюрками та тибетцями. Гьоктюрки й тибетці надіслали йому в дружини по дівчині. Су-лу проголосив дівчат трьох країн “катун”. А своїх синів зробив “ябгу”. Витрати з часом зростали. Згодом він заборонив ділити ганімет після бою. Наприкінці свого життя він захворів і його руку паралізувало. Багато племен віддалилися від нього. Мо-ги Таркан і Ту-мо-ту виявилися двома впливовими лідерами серед племен. Їхні племена отримали назви “сари” та “кара”. Вони не довіряли одне одному. Таким чином, Мо-ги Таркан очолив військо й раптовим нападом уночі вбив Су-лу. Ту-мо-ту спочатку розділяв цей план з Мо-ги Тарканом, однак між ними виникла суперечка. Ту-мо-ту, щоб згуртувати всі племена, оголосив каганом сина Су-лу Гу-шо Тоу-хо-хсейна» [21, с. 6833, 6834].

Тему розподілу ганімета, що спричинила суперечки між кара-тюргішами та сари-тюргішами, відомості про яких містяться в китайських джерелах, описано й у «Книзі Деде Коркута» у 12 розділі (бої). Цей розділ починається так: «Уч Ок об'єдналися з Боз Ок і напали на будинок Казана. Останній наказав відбиватися. Однак Казан не об'єднався з огузами. Прочувши про це, дехто з беїв огузів, зокрема Аруз та Емен, мовили, що до цього часу вони всі виступали проти Казана, проте кожний окремо, а зараз настав час для об'єднання. Усі огузи об'єдналися і разом виступили проти Казана» [7, с. 243, 244].

Очевидно, що передумови конфлікту між огузами у всіх джерелах подібні. Термін «Он Ок» (*On Ok*), який використано для західних гьоктюрків та тюркішів, у «Книзі Деде Коркута» трапляється як «Ок»: Уч Ок – Боз Ок (*Üç Ok – Boz Ok*). Усупереч тому, що в китайських джерелах повідомляється про те, що ватажок сарів Бага Таркан убиває Су-лу, у «Книзі Деде Коркута» Салур Казан убиває ватажка огузів Аруза Коджа. Турецька народна література, яка не допускала трагічний кінець героя, відповідно відбила ситуацію у кривому дзеркалі, і Салур Казан, попри свою фактичну загибель, продовжував жити.

У китайських джерелах є згадка про те, що руку Су-лу було паралізовано, тоді як в ісламських описано, як Кьоль Чор Бага Таркан зламав руку Су-лу. Табері також стверджує, що Кьоль Чор зламав руку Сулу. Ібньюль-Есір описує смерть Су-лу під час гри в нарди вночі від раптового нападу Кьоль Чора [17, с. 69]. Цю подію дещо інакше подано у 12 розділі «Книги Деде Коркута». Вождь огузів Аруз Коджа, щоб налагодити взаємини із Салур Казаном, звертається до Бамси Бейрека. Насправді ж він вдається до хитрощів, адже хоче, щоб Бейрек перейшов на його бік. Коли ж Бейрек відмовляється від такої співпраці, Аруз Коджа вихоплює меч і вбиває непокірного. Таким чином, він ліквідував Бейрека ще до зустрічі із Салуром Казаном.

Згідно із «Шеджере-і Теракіме», «сім жінок упродовж багатьох років підкорювалися огузам». Перша з них – Алтун Кьозлі Сундуз (Сундун) була дружиною головного бая, а дружиною Салура Казана Альпа – Бою Узун Бурла [Ergin ŞT, 97]. За китайськими джерелами, Су-лу Кагану китайці надіслали дівчину з племені Асена на ім'я Кіао-хо, яку Каган проголосив своєю дружиною. Ця дівчина поводитися й порядкувала у своєму племені, згідно з китайськими джерелами, як справжній бей. Поки Су-лу Каган перебував на заході своїх володінь, Кіао-хо продала тисячу коней, щоб купити різного краму, і надіслала своїх людей до Куча аби вони сповістили бажання дружини Кагана. Губернатор Китаю розгнівався на таку звістку: «як жінка з роду А-чхена може роздавати розпорядження мені, губернатору імперії (Китаю)», – розлючено вигукнув він і наказав побити тюргських посланників. Повернувшись, Су-лу вирішив помститися і вчинити напад на Куча [17, с. 51, 52]. Ця подія засвідчує, що Кіао-хо-катун поводитися як справжній правитель, поки Су-лу перебував у воєнних походах чи в районі Маверауннехіра. Відвага та хоробрість Су-лу Кагана, відзначена в китайських джерелах, не поступалася відвазі Салура Казана. У панегіричному чотиривірші, написаному Ата Коркутом, уміщеному в «Шеджере-і Теракіме», є такі рядки, що прославляють мужність Салура Казана:

Він поклав у казан м'ясо сорока одного коня
Лівою рукою він тримав казана
Правою рукою він пригощав

Воїни і поважені чи ви бачили такого як Казан?
[Кононов 1958, 66].

У цьому самому вірші описано відносини Салура Казана з арабами, аджемами та мусульманами взагалі:

Казан приручив турків, туркменів, арабів,
Тобто мусульманів

І як тільки трапилася нагода, він знищив усіх невірним

Воїни і поважені чи ви бачили такого як Казан?
[Кононов 1958, 66].

Салур Казан та огузи в «Книзі Деде Коркута» і в «Шеджере-і Теракіме» є мусульманами, тоді як Су-лу Каган не був мусульманином. До того ж він знущався над хоросанськими вали Емеві. Декілька разів він брав в облогу арабське військо і тримав його без води, цей період увійшов в історію як «дні спраги». Допмагаючи місцевим народам, Су-лу Каган переслідував емевійців, унаслідок чого отримав серед арабів прізвисько Ебу Музахім (лютий, безпошадний) [17, с. 67]. Араби поступово просувалися вперед, аж поки не відбулася відома битва Сергана (1714), коли їм довелося відступати під сильним натиском війська Су-лу Кагана; вони тримали оборону ще 15 років [17, с. 50]. Як же тоді розуміти чотиривірш, у якому йдеться про те, що він здобув перемогу над мусульманським арабським військом та завдав їм чимало тортур? Проте досить природно, зважаючи на традицію тюркських дастанів, слід сприймати вірш, у якому Салур Казан є мусульманином. Окрім того, багато дослідників розділяють думку, що Салур Казан та огузи, описані в «Огузнаме», жили ще до прийняття тюрками ісламу. Однак, на мій погляд, зміст цього чотиривірша набагато глибший. Серед тюргських каганів саме Су-лу Каган найефективніше провадив взаємини з арабами, аджемійцями та мусульманами, саме на цій обставині й наголошено у вірші. Су-лу в 724, 728, 730 та 736 роках допомагав місцевим хюкумдарам з Маверауннехіра й кожного разу, окрім останнього, завдавав противнику суттєвого удару. Відомими є його облоги Самарканда та Кемердже. Проте взаємини Су-лу з володарями західних земель не завжди були ворожими; до нього зверталися за допомогою місцеві мусульманські хюкумдари і в таких війнах Су-лу підтримував аббасів, які воювали проти емевійців. Варто зауважити, що прихильник аббасів Харіс бін Суредж з усією своєю свитою підпорядкувався тюргішам, а Су-лу особисто віддав йому у володарювання місто Фараб [17, с. 63, 64]. Власне, за цієї обставини й відбувся останній похід Су-лу до Маверауннехіра. Не дивно, що він сприймається абсолютно адекватно поряд з хюкумдарами, прибічниками аббасів. Су-лу користувався неабиякою повагою серед правителів довколишніх земель. Наприкінці свого життя він відвідав Мекку,

у «Шеджере-і Теракіме» про нього згадується як про людину, що здійснила хадж [Ergin ŞT, 84].

Поряд зі спільними рисами Салур Казана та Су-лу Кагана наголосимо на фонетичній подібності імен цих осіб. На нашу думку, слово, зафіксоване в китайських джерелах як «*Su-lu*», у турецькій мові матиме транскрипцію «*Salur*». Відомо, що в китайській мові відсутня фонема «*r*». Крім того, ми переконані, що слово «*kazan*» це похідний варіант від уже забутого «*kağan*». Однак у цьому випадку можна простежити й фонетичні зміни в імені Газан-хан (*Gazan Han*). Так само можна помітити певний зв'язок між ім'ям тюргського кагана У-че-ле (*U-çe-le*) та ім'ям батька Салура Казана – Улаш (*Ulaş*). Між двома словами відбулося явище метатези – зміна однієї фонеми на іншу. У-че-ле не був батьком Су-лу, але для дастанської традиції є природним явищем, коли один зі славетних хюкумдарів, який жив задовго до Су-лу, є справжнім його батьком. Так само можна простежити подібність між іменем Кьоль Чор Бага Таркан (*Köl Çor Baga Tarkan*), який убив Су-лу, та Аруз Коса (*Arüz Kosa*), що бився із Салуром Казаном. Вираз «*Köl Çor*» у «Книзі Деде Коркута» трапляється як «*Коса*».

Отже, племена Он Оків та тюргішів, які, власне, і представляють західних гьоктюрків, є пращурами огузів. Ф. Сюмер також поділяє думку про те, що огузи – це нащадки західних гьоктюрків. Щодо того, що «мова західних гьоктюрків дещо відрізнялася від мови східних гьоктюрків», учений пише: «огузька є вдосконаленою мовою західних гьоктюрків» [19, с. 45, 46]. За Ф. Сюмером, у 766 році карлуки захопили Суяб (околиці Токмака), і огузам довелося кочувати далі на захід [19, с. 31]. Хусейн Салман, який вивчає історію тюргішів, зазначає, що після 766 року Он Оки пішли на північний захід та на півночі Хазару разом з північними узами утворили огузів [17, с. 86]. Таким чином, огузи сформувалися в плем'я в епоху західних гьоктюрків. Спочатку огузів нараховувалося десять родів, однак після міграції в 766 році, об'єднавшись з іншими племенами, що жили біля Сирдар'ї, їх налічувалося вже двадцять чотири. Махмут Кашгарлі згадував про двадцять два огузьких племені в 1070 році, до яких приєдналося два роди Халач і, таким чином, огузів вже нараховувалося двадцять чотири роди.

Подібність понять *огуз* – *тюргіш* та *Салур Казан* – *Су-лу Каган* спонукає на міркування щодо східних гьоктюрків. Як відомо, тюргські кагани, ще до Су-лу, вели запеклі війни зі східними гьоктюркам на чолі з У-че-ле та його сином Соко. Ці війни описані й на каменях «бенгю» Тоньюкук, Кьоль Тігін, Білге Каган. За Капгана Кагана перша велика війна відбулася у 698 році біля Болчу в долині Яриш

(Джурганія); тюргіші програли у війні, якою керував Тоньюкук і в якій брали участь Білге та Кьоль Тігін. У цій війні тюргського кагана (У-че-ле) було взято в полон, а тюргського ябгу та блазня – вбито. Другий напад на тюргішів було здійснено в 710 році, його особисто очолив Капган; у цій війні, яка відбувалася в Болчу і в якій взяли участь Білге та Кьоль Тігін, було вбито тюргського кагана (Со-ко), ябгу та його блазня. Імовірно, війна, описана в «Шеджере-і Теракіме», під час якої викрали матір Салура Казана Чачакли, – це саме війна в Болчу 698 року. Салур за тієї війни мав би бути малим хлопчиком і, очевидно, він просто втік, коли його матір забрали вороги [Ergin ŞT, 88]. Су-лу посів трон у 716 році, відповідно в 698 році він був ще дитиною. Ім'я беченського падишаха, який напав на огузів («Шеджере-і Теракіме»), – Тоймадук. Якщо зв'язок між батьком Салура Казана Улашом та У-че-ле, який ми встановили у своєму дослідженні, є правильним, то можна припустити зв'язок і між Тоймадуком та Тоньюкуком.

На дастани, які склалися впродовж тривалого часу, особливий вплив справили саме ті особи, які жили, та обставини і події, що відбувалися в час, близький до завершення укладання літературної пам'ятки. У боротьбі Салура Казана та його друзів, звичайно, є й відголоски воєн огузів, а пізніше – печенігів та кипчаків, які жили біля Сирдар'ї. До того ж у дастані є відомості про війни з кипчаками, які перебували під владою грузинського королівства, принаймні у творі описано відповідні персоналії та географічні місця. У розвідці ми зупинилися на першому етапі переказів про Салура Казана, що стосується воєн між тюргішами та гьоктюрками.

Насамкінець варто зазначити, що західні гьоктюрки та тюргіші є нащадками огузів, а східні гьоктюрки – кипчаків. У четвертому рядку на північній стороні каменя «*шіне-Усу*» (*şine-Usu*), встановленого за наказом уйгурського кагана Баян Чора, міститься фраза «*tür...bçk elig yıl olurmuş*» [15, с. 164]. С. Кляшторний прочитав цю першу частину як «Тюрки-кипчаки» [14, с. 153]. Значення цього виразу таке: «Тюрки-кипчаки правили п'ятдесят років», це означає, що гьоктюрки підпорядкували уйгурів. Важливою в цьому аспекті є та обставина, що уйгури називали східних гьоктюрків тюрками-кипчаками.

Як бачимо, війни між гьоктюрками, нащадками кипчаків, та тюргішами (східними гьоктюрками) є першим джерелом переказів-риваєтів про Салура Казана, що відображено в пам'ятках «Книга Деде Коркута» та «Шеджере-і Теракіме», а щодо історичності цього образу, то Салур Казан є ні ким іншим, як Су-лу Каганом.

Література

1. *Atalay Besim*. Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi I. – Ankara, 1941.
2. *Boratav Pertev Naili*. Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Te'lif Tarihi, Türkiyat Mecmuası. XIII. – İstanbul, 1958.
3. Chiu-T'ang-shu. – Pekin, 1997.
4. *Ercilasun Ahmet B.* Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler // TDAY Belleten 1986. – Ankara, 1988.
5. *Ercilasun Ahmet B.* Dede Korkut Destanı ile Oğuz Destanı Arasındaki Münasebetler // TDAY Belleten 1988. – Ankara, 1994.
6. *Ercilasun Ahmet B.* The Father-Son Struggle in Turkish Epics // Altaic Affinities – Proceedings of the 40th Meeting of the PIAC. – Bloomington, 2001.
7. *Ergin Muharrem*. Dede Korkut Kitabı I. – Ankara, 1958.
8. *Ergin Muharrem*. Orhun Abideleri. – İstanbul, 1991.
9. *Ergin Muharrem*. Ebülгази Bahadır Han – Türklerin Soy Kütüğü. – İstanbul. – Tarihsiz.
10. *Giraud René*. Göktürk imparatorluğu / Çev. İsmail Mangaltepe. – İstanbul, 1999.
11. *Golden Peter B.* Türk Halkları Tarihine Giriş / Çev. Osman Karatay. – Ankara, 2002.
12. *Gökyay Orhan Şaik*. Dedem Korkudun Kitabı. – İstanbul, 2000.
13. *Jirmunskiy V. M.* Salur Kazan'ın Çadırının Yağmalanması Hikâyesi ile ilgili Tarih Kaynakları / Çev. İsmail Kaynak // *Sakaoğlu Saim*. Dede Korkut. – Kitabı II. – Konya, 1998.
14. *Klyastorny S. G.* Kıpçaki v runičeskix pamyatnikax // Turcologica 1986. – Leningrad, 1986.
15. *Orkun Hüseyin Namık*. Eski Türk Yazıtları I. – İstanbul, 1936.
16. *Salğaraulı Koysığara*. Türükter. – Almatı, 1999.
17. *Salman Hüseyin*. Türğişler. – Ankara, 1998.
18. *Sümer Faruk*. Oğuzlara Dair Destanı Mahiyetde Eserler // DTCF Dergisi. XVII. – Ankara, 1959.
19. *Sümer Faruk*. Oğuzlar. – İstanbul, 1999.
20. *Togan Zeki Velidi*. Oğuz Destanı. – İstanbul, 1972.
21. Tzu-chih T'ung-chien (TCTC). – Pekin, 1997.

Переклад з турецької Анни Рог, Тетяни Нікітюк